

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

STAČIATIKIŲ BAŽNYČIOS LIETUVOJE ISTORIJOS PERIPETIJOS 1918–1940 METAIS

Apie Andriaus Marcinkevičiaus daktaro disertaciją „Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje 1918–1940 m.“ ir jos gynimą

1918–1940 metai Lietuvos istorijoje buvo svarbūs ne tik kaip valstybingumo ir modernaus tautiškumo suklestėjimo laikotarpis po ilgų politinės nebūties metų. Jaunoji valstybė turėjo perimti Rusijos imperijos viešpatavimo paveldo likučius. Ne paslaptis, kad Stačiatikių Bažnyčios Lietuvoje padėtis prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo diametraliai skyrėsi. Valstybės remiama ir raginama aktyviau vykdyti ganytojišką veiklą, Stačiatikių Bažnyčia vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte tapo, viena vertus, tam tikru Rusijos imperinės politikos įrankiu, o kita vertus, dažnas šios bažnyčios hierarchas ar šventikas jautėsi vykdamas kilnią misiją: siekdamas užkirsti kelią „lenkų atneštai katalikybei“, atkurti istorinį teisingumą, grąžinti Stačiatikių Bažnyčiai deramą vietą krašto gyvenime.

Žlugus imperijai ir susikūrus Lietuvos valstybei, vietos stačiatikiai tapo etnine konfesine mažuma. Stačiatikių Bažnyčiai Lietuvoje dabar reikėjo rūpintis ne stačiatikiybės plėtimo, o kasdieniais egzistenciniais klausimais. Vis dėlto ir po 1918 metų šios bažnyčios vaidmuo neprarado

politinės reikšmės. Nuo šiol „stačiatikių korta“ pradėjo lošti Maskva, Kaunas ir Varšuva.

Lietuvos istorikai pastaraisiais metais skyrė nemažai dėmesio Stačiatikių Bažnyčios Lietuvoje istorijai XIX ir XX amžiuje nušviesti. Kaip ryškiausius tyrinėtojus galime išskirti Reginą Laukaitytę, Saulių Kaubrį ir Andrių Marcinkevičių. Būtent pastarasis jaunasis mokslininkas 2005 m. gruodžio 29 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete apgynė humanitarinių mokslų srities, istorijos krypties daktaro disertaciją tema „Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje 1918–1940 m.“

Disertacijos rengimui ir rašymui vadovavo doc. dr. S. Kaubrys. Gynimo tarybos pirmininkas buvo doc. dr. Sigitas Jегelevičius, tarybos nariai – doc. dr. Algirdas Jakubčionis, doc. dr. Arvydas Anušauskas, habil. dr. Aldona Prašmantaitė, doc. dr. Vygantas Vareikis. Oponentais tapo žinomi bažnyčios istorijos specialistai dr. R. Laukaitytė ir dr. Arūnas Streikus.

Gynimas išsiskyrė jau vien dėl to, kad buvo pažeista viena nusistovėjusi taisyklė. Dažniausiai tyrėjai apgina disertaciją ir paskui jos pa-

grindų paskelbia didesnę mokslinę publikaciją ar net monografiją. Aptariamų atvejų susidūrimas su atvirkštiniais variantais. A. Marcinkevičius kartu su S. Kaubriu 2003 m. išleido monografiją „Lietuvos Stačiatikių Bažnyčia 1918–1939 m.“

Toks pasirinkimas turi savo logiką ir yra pakankamai įžvalgus. Autorius leido mokslinei bendruomenei susipažinti su atliktu tyrimu, padaryti pirminius vertinimus ir kritines pastabas. Atsižvelgdamas į tai, istorikas galėjo koreguoti tam tikrus istorinio pasakojimo aspektus, sulaukusius pagrįstos kritikos. Kita vertus, laiko perspektyva leido kritiškai pažvelgti į monografijoje padarytas išvadas, išplėsti šaltinių bazę ir papildyti istoriografijos sąrašą.

Taigi A. Marcinkevičius disertacijoje apibrėžė tikslą: „Išnagrinėti pasirinktais aspektais Stačiatikių Bažnyčios Lietuvoje raidos 1918–1940 m. tendencijas ir ypatumus“. Tikslu formuluotėje svarbiais žodžiais laikytini „pasirinktais aspektais“, nes, atsižvelgiant į ligšiolinės istoriografijos pasiekimus ir trokštant originalumo bei naujumo, reikėjo apibrėžti probleminį tyrimo lauką, daugiau dėmesio skirti mažiausiai tyrinėtiems aspektams, susikonsoliduoti į pirminių šaltinių analizę.

A. Marcinkevičiaus „pasirinkti aspektai“ atspindi pačioje disertacijos struktūroje ir dėstymo dalyje. Darbas susideda iš penkių skyrių.

Pirmajame atskleidžiama Lietuvos stačiatikių vyskupijos organizacinė struktūra ir jos pokyčiai 1918–1940 metais. Aptariamasis laikotarpis autoriaus buvo pagrįstai padalintas į du etapus. Pirmasis formaliai truko nuo 1918 iki 1923 metų. Jo išskirtinis bruožas tas, kad dėl Lietuvos ir Lenkijos teritorinio konflikto Lietuvos vyriausybė nepripažino Kaune veikiančios stačiatikių vadovybės, kuri buvo pavaldi Vilniuje rezidavusiam arkivyskupui Eleuterijui.

Antrajame etape (1923–1940) bent iš dalies pavyko stabilizuoti Stačiatikių Bažnyčios struktūrą išleisus „Lietuvos Stačiatikių Bažnyčios

santykiams su Lietuvos vyriausybe normuoti laikinąsias taisykles“. Skyriuje taip pat analizuojamos iš esmės visos bažnyčios struktūrinės dalys: parapijų tinklas, dvasininkijos rengimas, mokyimo programos, finansinė būklė ir taip toliau.

Antrajame disertacijos skyriuje nagrinėjamas gana įdomus, ypač svarbus politinė prasme klausimas – savarankiškos Stačiatikių Bažnyčios Lietuvoje idėjos sklaida 1918–1939 metais. Stengiamasi išaiškinti, kodėl nepavyko nutraukti Lietuvos Stačiatikių Bažnyčios pavaldumo Maskvos patriarchatui ir taip išvengti Sovietų Rusijos bandymų daryti įtaką vietos stačiatikiams. Autorius išskyrė keletą veiksmų, nulėmusių susidariusią padėtį: Lietuvos vyriausybė ir Lietuvos stačiatikių vyskupijos vadovybei pritrūko tarpusavio supratimo ir pažiūrų bendrumo; arkivyskupas Eleuterijus nepalaikė autokefališkumo principo ir liko lojalus Maskvos metropolitui Sergijui; patys Lietuvos stačiatikiai, paveikti rusų daugumos, nerėmė savarankiškumo idėjos.

Trečiajame skyriuje analizuojama Lietuvos stačiatikių vyskupijos materialioji padėtis 1918–1939 metais. Būtent šio klausimo analizė aiškiai parodė, kaip skyrėsi teisinė ir faktinė Stačiatikių Bažnyčios padėtis prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo – Bažnyčia neteko dalies savo pastatų ir žemių. Lietuvos vyriausybė nusavindavo ir išparduodavo sunykusių parapijų cerkves bei žemes. Katalikų Bažnyčia stengėsi atgauti dar XIX amžiuje cerkvėmis paverstas bažnyčias ir kitus statinius. Stačiatikių Bažnyčios atstovai bandė priešintis minėtam procesui organizuodami protestus, rašydami memorandumus ir kreipdamiesi į teismus. Lietuvos valstybė finansškai rėmė tik dalį stačiatikių parapijų.

„Lietuvos stačiatikių draugijos 1924–1940 m.: bendruomenės visuomeninė ir organizacinė sklaida“ – toks yra ketvirtojo skyriaus pavadinimas. Jame autorius nagrinėja mažai istoriografijoje aptartas problemas. Stačiatikių visuomeninės draugijos buvo specifinė organizacinė kon-

fesinės veiklos forma ir disertacijoje prieita prie išvados, kad šios „[...] veiklos prioritetais įvardintini: stačiatikių bendruomenės vidinės integracijos stiprinimas, tikinčiųjų kultūrinių ir materialinių poreikių geresnis užtikrinimas, labiausiai nuskurdusių parapijiečių ir vaikų šalpa bei priežiūra“. Draugijos nepasizymėjo dideliu darbo efektyvumu. Nuolat trūko jaunesnio, kartu aktyvesnio amžiaus narių, finansinių išteklių. Disertacijoje, siekiant kuo išsamiau pristatyti draugijų veiklą, buvo naudojama statistinė medžiaga.

Paskutiniame, penktajame skyriuje susitelkta į Stačiatikių Bažnyčios istoriją Rytų Lietuvoje 1920–1939 metais. Autorius aptarė ir įvertino Stačiatikių Bažnyčios padėtį Lenkijoje. Atskirai nagrinėjama Stačiatikių Bažnyčios padėtis, jos santykiai su Lenkijos autokefaline bažnyčia ir Lenkijos valdžios institucijomis Rytų Lietuvoje. Atkreiptas dėmesys į vietos bažnyčios „institucinės sanklodos „polonizacijos“ aspektus“, jos priešinimasi įjungimui į autokefalinę Lenkijos bažnyčią. Anot A. Marcinkevičiaus, labiausiai atskirumui nuo Maskvos patriarchato priešinosi arkivyskupas Eleuterijus. Po jo išvykimo į Kauną opozicijos centru tapo Šv. Jekaterinos bendruomenė. Baigti trumpą disertacijos struktūros pristatymą galėtume paskutine darbo išvada: „1939–1940 įvyko Lietuvos stačiatikių vyskupijos suvienijimo Maskvos patriarchato jurisdikcijoje procesas, kuriam buvo būdingas autokefalinei Lenkijos Stačiatikių Bažnyčiai pavaldžių institucijų likvidavimas ir 1917–1918 m. Rusų Stačiatikių Bažnyčios Visuotinio susirinkimo nustatytos institucinės struktūros įtvirtinimas. Minėtasis procesas taip pat lėmė Lietuvos stačiatikių vyskupijos aukščiausių valdymo institucijų sugrąžinimą iš Kauno į istorinį jų veiklos centrą – Vilnių.“

Atsakingiausia užduotis vertinant disertaciją, be abejo, teko oponentams. Abu jie pristatė labai kruopščias ir nuodugrias recenzijas. Buvo pabrėžtos tiek teigiamos, tiek diskutuotinos ty-

rimo ypatybės. R. Laukaitytė kritiškai įvertino kai kuriuos A. Marcinkevičiaus darbo aspektus, ypač terminų vartojimo korektiškumą, suabejojo kai kurių darbo dalių originalumu ir naujumu. Nors A. Marcinkevičius ginamojoje kalboje išsamiai atsakė į pateiktas pastabas, verta atsižvelgti į S. Kaubrio suformuluotas mintis, skirtas bet kurio istorinio tyrimo originalumo ir naujumo principams: „[...] bet kokio disertacinio teksto gynimo metu ta reikalaujama ar mumyse užangažuota naujumo ir originalumo mitologema niekada nepaneigs bent menkiausios pastangos gilintis į jeigą ne visada į gylį, tai bent į plotį, kadangi susiklostę tam tikri saugikliai ne visada duoda pakankamą orientyrą mums pasakyti, kur yra riba, už kurios mes negalime šitos temos plėtoti arba ieškoti atsakymo į vieną ar kitą klausimą.“

Reikia pabrėžti, kad šiuolaikiniame istoriografiniame teoriniame diskurse tyrimo problemos naujumo ir originalumo klausimas įgauna naują pavidalą. Vargu ar galima užbaigti diskusiją vienokiu ar kitokiu klausimu, jei juo yra parašyta, kaip manoma, „pakankamai“ knygų ar straipsnių. Šiuo atveju svarbesni tampa tokie kriterijai kaip metodika, interpretacija ar net istorinio pasakojimo konstrukcija. Nauji kriterijai padeda geriau, visapusiškiau suprasti ir nagrinėti istorines problemas.

Nepaisant kritinių pastabų, oponentai pripažino neabejotinus disertacijos pranašumus, tarp jų: gausiai panaudota naujausia literatūra ir archyviniai šaltiniai, praturtinti Stačiatikių Bažnyčios Lietuvoje ir Lenkijoje 1918–1939 metais istorijos tyrimai (R. Laukaitytė), panaudota lyginamoji ir probleminė analizė (A. Streikus) ir kt.

Prie teigiamų disertacijos vertinimų prisidėjo gynimo tarybos nariai. S. Jегelevičius pabrėžė, kad A. Marcinkevičius „[...] savo publikacijomis ir pateiktos gynimo disertacijos tekstu parodė esąs gerai susipažinęs su tyrinėjama problema, sugebąs kaupti bei sisteminti / apiben-

drinti įvairią dokumentinę informaciją, sugebąs rašyti didesnės apimties mokslo darbą, atitinkantį disertacijoms keliamus reikalavimus [...]“. Ypatinę disertacijoje nagrinėtų politinių klausimų vertę pabrėžė A. Anušauskas ir A. Jakubčionis. Pastarasis teigė: „Tekste itin akcentuotas Stačiatikių Bažnyčios hierarchų, kaip tarpininkų tarp Sovietų Rusijoje ir emigracijoje veikusios stačiatikybės vaidmuo, analizuojama stačiatikybės padėtis Suomijoje, Estijoje, Latvijoje. Toks sugretinimas padeda geriau nustatyti stačiatikybės padėtį Lietuvoje ir tarptautiniame kontekste.“

A. Prašmantaitė pripažino, kad disertacijos tekstas nėra „visiškai adekvatus“ minėtai A. Marcinkevičiaus ir S. Kaubrio monografijai. Tuo patvirtinamas darbo originalumas ir naujumas. Oponentės manymu, disertaciją galėjo praturtinti platesnis naudojimas istoriografinė medžiaga, o ne apsiribojimas vien pirminiais šaltiniais. Atliktas tyrimas buvo pripažintas svarbiu

įnašu į „multietninės Lietuvos visuomenės konfesinės kultūros problemų analizę“ ir kitais aspektais.

V. Vareikis išskyrė disertacijos dalį, kurioje aptarta Lietuvos Stačiatikių Bažnyčios materialioji padėtis, nuosavybės teisės pokyčiai. Kol kas už tyrimo ribų liko Stačiatikių Bažnyčios teisinės padėties klausimas ir nebuvo išsamiau analizuotas bažnyčios raidos socialinis-kultūrinis kontekstas.

Apibendrinant džiugu pranešti, kad disertacijos gynimas peraugo į ganą aktyvią dalykinę mokslinę diskusiją. Tai liudija du dalykus. Pirmiausia istorijos mokslas tikrai nestovi vietoje. Kitaip tariant, jam kyla klausimų, pastebima istorijos mokslo pažanga. Antra, istorikų diskusijoje atgyja tam tikro laikotarpio istorinė atmintis. Reikia viltis, kad laikui bėgant ši diskusija persikels į istorija besidominčios visuomenės dalies aplinką ir praplės praeities suvokimo akiratį.

Ryšard Gaidis